

**Історія медицини і
медсестринства: навчальний
посібник (ВНЗ I—III р. а.)**

КУПИТИ

Навчальний посібник підготовлено відповідно до програми курсу «Історія медицини і медсестринства». У посібнику висвітлено зародження та розвиток медицини стародавніх цивілізацій, середньовіччя, нової та новітньої історії. Крім того, вміщено матеріали про історичну ідентифікацію української медицини. Структура кожного розділу включає короткий опис розвитку медичних знань у певний історичний період, запитання та завдання для перевірки знань студентів, ілюстрації, а також питання для підсумкового контролю (диференційованого заліку), перелік використаної літератури й електронний ресурс. Для студентів медичних (фармацевтичних) коледжів, училищ та інститутів медсестринства, а також для широкого загалу читачів, які прагнуть глибше пізнати минуле і сучасне медицини.

**Л.Ф. ЛУЦИК, В.Р. МАЛЮТА,
В.І. МЕЛЬНИК, О.Г. ГРИГОЛА**

ІСТОРІЯ МЕДИЦИНИ і МЕДСЕСТРИНСТВА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

РЕКОМЕНДОВАНО

Міністерством охорони здоров'я України як навчальний
посібник для студентів медичних (фармацевтичних) коледжів,
училищ та інститутів медсестринства МОЗ України

**Київ
ВСВ "МЕДИЦИНА"
2018**

УДК 09;61;37.018.5
ББК 51.1я73
І-90

*Рекомендовано Міністерством охорони здоров'я України
як навчальний посібник для студентів
медичних (фармацевтичних) коледжів, училищ
та інститутів медсестринства МОЗ України
(протокол № 1 від 24.03.2017)*

Автори:

Л.Ф. Луцик, В.Р. Малюта, В.І. Мельник, О.Г. Григола

Рецензенти:

*В.Й. Шатило, доктор медичних наук, заслужений лікар України;
І.Я. Губенко, кандидат медичних наук, заслужений лікар України;
Т.І. Самойленко, кандидат історичних наук;
Л.П. Бразалій, викладач-методист;
М.П. Пустовойт, викладач вищої кваліфікаційної категорії, викладач-методист;
І.О. Петрашев, викладач вищої кваліфікаційної категорії, старший викладач;
М.С. Черкун, викладач вищої кваліфікаційної категорії;
І.В. Казан, викладач першої кваліфікаційної категорії*

Історія медицини і медсестринства : навч. посіб. / Л.Ф. Луцик, В.Р. Малюта, В.І. Мельник, О.Г. Григола. — К. : ВСВ “Медицина”, 2018. — 376 с. + 32 с. кольор. вкл.

ISBN 978-617-505-546-5

Навчальний посібник підготовлено відповідно до програми курсу “Історія медицини і медсестринства”. У посібнику висвітлено зародження та розвиток медицини стародавніх цивілізацій, середньовіччя, нової та новітньої історії. Крім того, вміщено матеріали про історичну ідентифікацію української медицини.

Структура кожного розділу включає короткий опис розвитку медичних знань у певний історичний період, запитання та завдання для перевірки знань студентів, ілюстрації, а також питання для підсумкового контролю (диференційованого заліку), перелік використаної літератури й електронний ресурс.

Для студентів медичних (фармацевтичних) коледжів, училищ та інститутів медсестринства, а також для широкого загалу читачів, які прагнуть глибше пізнати минуле і сучасне медицини.

УДК 09;61;37.018.5
ББК 51.1я73

ISBN 978-617-505-546-5

© Л.Ф. Луцик, В.Р. Малюта,
В.І. Мельник, О.Г. Григола, 2018
© ВСВ “Медицина”, оформлення, 2018

Зміст

Вступ.....	5
Розділ 1. Зародження медицини. Медицина первісного суспільства	8
Розділ 2. Розвиток медицини у стародавньому світі.....	14
Медицина Стародавнього Єгипту	14
Медицина народів Месопотамії	19
Медицина Стародавньої Індії.....	23
Медицина Стародавнього Китаю	30
Медицина Стародавньої Греції.....	37
Медицина Стародавнього Риму.....	49
Розділ 3. Медицина епохи Середньовіччя.....	55
Розвиток медицини у Візантії.....	55
Медицина Азії, Близького Сходу і Тибету	59
Медицина у середньовічній Європі	66
Медицина епохи Відродження	75
Розділ 4. Історія медицини на території сучасних українських земель періоду первісного суспільства та Київської Русі.....	82
Медичні знання перших цивілізацій на території України	82
Лікування та гігієна у слов'янських племен.....	85
Монастирська медицина Київської Русі.....	86
Відомі лікарі княжої доби	88
Світська медицина у Київській Русі	90
Розділ 5. Розвиток медицини на українських землях у XIV — першій половині XVIII ст.....	96
Центри формування медичної культури: Замойська академія, Острозька школа. Георгій Дрогобич — перший дипломований доктор медицини	96
Внесок Києво-Могилянської академії та Петра Могили у розвиток науки, культури, медицини	99
Цехова медицина	102
Братства та їх роль в організації медичної допомоги	105
Медична допомога у козацькому війську, організація шпиталів у Запорозькій Січі	107
Боротьба з епідеміями інфекційних захворювань.....	113

Зміст

Розділ 6. Медицина Європи в період Нового часу (XVII—XVIII ст.)	116
Медична наука в Європі. Лейденська школа.	
Ятрохіміки. Герман Бургав	116
Розвиток теоретичної та клінічної медицини в Англії	123
Медицина в Німеччині. Протистояння поглядів Шталя та Гофмана	134
Медицина у Швейцарії. Внесок А. Галлера	142
Заснування Паризької хірургічної академії. Лікарі-матеріалісти	145
Італійська медична школа	157
Медицина в Московській державі. Шпитальні медичні школи	162
Розвиток медицини у Західній Україні. Андрей Крупинський	169
Розвиток медицини у Східній (Великій) Україні	173
Розділ 7. Медицина Європи та США XIX — початку XX ст.	180
Наукові досягнення. Відкриття клітини. Бактеріологія	180
Клінічна медицина. Винайдення знеболювальних речовин.	
Хірургія	195
Розвиток вітчизняних фізіології, мікробіології, гістології, гігієнічних наук	222
Медсестринство в Європі та США. Флоренс Найтінгейл	232
Створення Товариства Червоного Хреста	239
Розвиток медицини і сестринської справи на українських землях	245
Земська медицина. Видатні лікарі	258
Пироговські з'їзди та їх роль у розвитку медицини	271
Охорона здоров'я в Україні від лютневої революції та жовтневого перевороту 1917 р. в Росії до другої половини 20-х років	275
Розділ 8. Медицина і медсестринство XX — початку XXI ст.	279
Організація охорони здоров'я та сестринської справи в СРСР.	
Структура надання медичної допомоги населенню	279
Основні напрями розвитку вітчизняної морфології, фізіології та патологічної фізіології, медичної генетики	285
Дослідження вітчизняних мікробіологів, епідеміологів, гігієністів	295
Діяльність видатних представників теоретичної та клінічної медицини	304
Розвиток медсестринства в УРСР у складі СРСР	321
Прогрес сестринської справи та медсестринської освіти у країнах світу	346
Розвиток медицини і медсестринства у незалежній Україні	354
Перелік питань для підсумкового контролю знань студентів	361
Список літератури	363

Вступ

Вивчення історії медицини і медсестринства від найдавніших часів до сьогодення допомагає глибше зрозуміти сучасний стан медицини, передбачити перспективи її розвитку і є невід'ємною умовою професійної освіти сучасного молодого спеціаліста-медика.

Слово “медицина” (лат. *medicina*) — латинського походження, означає “наука лікувати”. Отже, медицина — це система наукової і практичної діяльності, спрямована на зміцнення та охорону здоров'я людини, збільшення тривалості її життя, запобігання хворобам і лікування хворих.

Історія медицини є одним із розділів загальної історії культури людства. Зміст медицини, якість лікувальних, рівень запобіжних заходів, становище медичних працівників завжди залежали і залежать від соціально-економічних умов життя людства, від суспільного ладу, розвитку природничих наук, філософії, техніки. Тому вивчати історію медицини, правильно розуміти її розвиток можна лише в нерозривному зв'язку із загальною історією людства. Сучасна медицина — це система наукових знань про здоров'я і захворювання людини, умови її індивідуальної і трудової діяльності. Такий зміст наукової і практичної медицини виходить за межі природничих наук і визначає її біосоціальний характер. Біологічне і соціальне виступають у медицині не ізольовано, а в діалектичній єдності.

Соціальні чинники впливають на рівень здоров'я і фізичного розвитку населення. Сприятливі соціальні умови позитивно впливають на стан як окремих людей, так і населення в цілому, сприяють збільшенню тривалості життя і активній працездатності, зниженню рівня захворюваності та смертності, запобіганню виникненню небезпечних захворювань.

Знайомство з історією розвитку медицини в різні історичні епохи, з різними концепціями, напрямками й теоріями дає змогу знайти правильний шлях у галузі науки, що вивчається.

Для того щоб зрозуміти медицину сьогодення, слід перегорнути дещо забуті або навіть маловідомі сторінки історії медицини.

Історію медицини поділяють на загальну, що вивчає розвиток медичних знань у людському суспільстві в цілому, та спеціальну, в

Вступ

якій висвітлюється розвиток окремих галузей медицини — терапії, хірургії, акушерства, педіатрії, фармації та ін.

Для пізнання минулого історія медицини використовує ті самі джерела, що й загальна історія. У вивченні стародавніх епох допомагають археологічні знахідки знарядь праці, предметів побуту, медичної та санітарної техніки, лікарських засобів, творів мистецтва, писемних пам'яток, рукописів, друкованих книг тощо. Історія медицини вивчає шлях розвитку як медичної практики, так і медичної теорії. Виявлені під час розкопок стародавніх поховань патологічні зміни на скелетах дають уявлення про характер захворювань у ті часи. З малюнків на побутовому посуді, з різного знаряддя, знайденого під час розкопок, можна скласти уявлення про можливі лікувальні заходи, які здійснювались у певну історичну епоху. Одним із джерел для вивчення медицини є усна народна творчість: міфи, билини, українські думи, пісні, приказки, прислів'я, пережитки народної медицини (заклинання, замовляння, заговори, магичні та шаманські обряди).

Найціннішими для вивчення історії медицини є писемні джерела. Серед писемних пам'яток традиційної китайської медицини особливе місце належить трактату “Хуанді Ней-Цзін” (“Канон медицини Жовтого Предка”, 2,5 тис. років до н. е.).

Найповніші відомості про медицину Давнього Єгипту дають папіруси, датовані приблизно 1550 р. до н. е. — великий медичний папірус Еберса і папірус з хірургії Сміта. Хоча найдавніші папіруси не збереглися, але про їх існування знаємо зі свідчень стародавніх істориків. Найстародавнішими літературними творами, звідки черпаємо відомості про медицину античних греків, є поеми “Іліада” та “Одіссея”. З цих поем дізнаємося, що за часів Троянської війни (XII ст. до н. е.) у грецьких військах були лікарі, які користувалися великою пошаною: “Багатьох воїнів вартий один лікар умілий. Стрілу він вийме і рану присипле корінням цілющим”.

Медичні знання Стародавньої Індії зібрані у священних Ведах — найдавніших індоіранських текстах, що з'явилися в XV—V ст. до н. е. Веди складаються із чотирьох самхіт — збірок мантр, які містять найдавніші здобутки індійської філософської думки. Відомі збірники медичного змісту, складені видатними лікарями Чаракою (I—II ст. н. е.) і Сушрутою (IV ст. н. е.).

Важливим джерелом для вивчення медицини у Вавілонії та Ассирії наприкінці III — на поч. II тис. до н. е. є закони царя Хаммурапі та бібліотека царя Ашшурбаніпала (VII ст. до н. е.) з глиняних плиток клинопису, серед яких близько тисячі з медичним змістом.

Цінні для історії медицини відомості про способи лікування, правовий статус медичних працівників знаходимо у відповідних законах різних країн, літописах, архівах, судових актах, художній та мемуарній літературі і творах мистецтва.

Отже, щоб зрозуміти стан сучасної медицини, потрібно заглибитись в її історичне минуле, враховуючи історичні етапи розвитку людства й умови розвитку медицини, що дасть змогу передбачити перспективи розвитку медичної галузі в майбутньому.

У першому китайському медичному кодексі “Нуці-Кінг” (2657 р. до н. е.) сказано: “Медицина не може врятувати від смерті, але спроможна подовжити життя, зміцнити моральність, заохочувати доброчесність, переслідуючи порок — цього смертельного ворога здоров’я, може вилікувати багато недуг, що уражають бідне людство, і робить сильнішими державу й народ своїми порадами”.

Розділ 4

ІСТОРІЯ МЕДИЦИНИ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПЕРІОДУ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

МЕДИЧНІ ЗНАННЯ ПЕРШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Україна має багату історію розвитку медицини, яка корінням сягає у сиву давнину і відображає загальну культуру усіх народів, які її населяли.

Первісні люди заселили територію України близько мільйона років тому. Поза всяким сумнівом, у боротьбі за життя людина здобувала і накопичувала досвід і медичні знання протягом усього періоду своєї еволюції. Проте через відсутність писемних джерел ми не можемо розповісти про медичні знання племен трипільської, середньостогівської, ямної та багатьох інших первісних культур, які існували на території нашої держави у давнину. Із писемних пам'яток пізнішого часу маємо досить ґрунтовні відомості про культуру, у тому числі й медицину, скіфів, які населяли Крим і все Північне Причорномор'я та Приазов'я і мали торгові й культурні зв'язки з грецькими містами Ольвією, Тірою, Херсонесом та ін.

У VII—VI ст. до н. е. у середземноморських країнах чималої слави зажили скіфські лікарі Анахарсид і Токсарид. Ось що сказано про **Анахарсида** (чи **Анахарсіса**) у “Словнику античності” (Москва, 1989): “Скіф з царського роду; вивчав грецькі звичаї, уклад життя і культуру, піддавав їх критичному осмисленню. Греки нарекли Анахарсида Мудрим. Йому приписують авторство 10 збережених до наших днів листів, які були датовані III ст. до н. е. Це свідчить про величезний інтерес до особи Анахарсида з боку давньогрецьких філософів. Він був лікарем-мислителем”.

Про лікаря **Токсарида**, визнаного в Греції героєм, говориться, що походив він із простого скіфського роду, був “чоловік мудрий, який вирізнявся любов'ю до прекрасного і прагненням до благородних занять”; помер в Афінах.

Скіфам були відомі цілющі властивості багатьох рослин, вони володіли деякими прийомами лікування різних хвороб, могли робити навіть трепанації.

Під час розкопок кургану Чортомлик поблизу Нікополя та кургану Куль-Оба недалеко від Керчі знайдено золоті й срібні вази. На одній з них зображено скіфів, які надають лікарську допомогу (перев'язування нижньої кінцівки, видалення зуба). Деякі скіфи були обізнані з медициною античних греків, мали велику лікарську практику в Афінах (Анахарсид, Токсарид).

Самобутня, нерідко і дуже оригінальна, скіфська медицина нагромадила великий і багатий досвід у лікуванні хвороб та запобіганні їм.

Найважливішу ланку скіфської медицини становили лікувальні засоби рослинного походження. Це було пов'язано не тільки зі способом життя як кочових, так і землеробських скіфів, а й з рослинним багатством заселених ними земель. Скіфський люд знайшов багато лікарських рослин серед степів і лісів. Античні мандрівники відзначали, що скіфські пастухи, спостерігаючи дію рослин на тваринах, переносили свої знання на людину. Значна кількість відкритих скіфами цілющих рослин не втратила свого значення і до сьогодні. До таких належать горичвіт, солодка, ревінь, подорожник, не кажучи вже про цибулю, часник та багато інших.

Серед цілющих рослин, які використовували у скіфській медицині, було чимало сильнодіючих, а то навіть і отруйних. Для зменшення токсичної дії таких рослин народні цілителі додавали до них різні домішки та відвари, зокрема мед, бобові рослини тощо.

Різотрав'я, що буяло на скіфських просторах, давало багато меду, з якого варили медовуху, додаючи до неї відвар конопель, що підсилював її наркотичну дію.

Античні письменники назвали тільки невеличку частину лікувальних рослин, уживаних скіфською народною медициною. Геродот, Пліній і Феофраст у своїх працях пишуть про скіфську траву "Scyrhiscam herbam", яку скіфські лікарі застосовували "для лікування ран", "проти ядухи". Александрійські лікарі Ктезія й Арістогітон теж захоплювалися лікувальними властивостями "скіфської трави". Пліній свідчить, що "скіфську траву" ревінь від боліт Меотійських вивозять зі Скіфії в Грецію, Італію та інші країни.

Є відомості, що скіфи сіяли лікарські рослини у садах і городах, тобто була розвинена культура вирощування цих рослин. Скіфам були відомі отруйні властивості аконіту. Плутарх згадує ще про дві лікувальні рослини, які виростали в ріці Танаїс (Дон): злоненавис-

Розділ 4

ник (йдеться, мабуть, про бодязь) й алінді, листки якої схожі на капуста. При розтиранні їх утворювався сік, який сильно зігрівав тіло. Є згадування про яхонт і бурштин, які добували в Скіфії. Для полегшення пологів жінки носили в намистах яхонти. Камінь хризоліт у подрібненому вигляді вживали усередину в разі болю у шлунку.

Широко застосовували у скіфській медицині також засоби тваринного походження (бобровий жир, мозок тощо). Скіфським лікарям були відомі “панти” — цінний медичний засіб із висушених рогів молодого плямистого оленя.

Щодо санітарно-гігієнічних заходів у скіфського населення, то тут варто підкреслити особливе значення парової скіфської лазні.

Скіфська народна медицина з давніх-давен користувалася також хірургічними методами лікування і досягла у цьому значних успіхів. Зародилася хірургія з надання хірургічної допомоги свійським тваринам і, очевидно, обмежувалася лікуванням органів і тканин, доступних без розтину порожнин людського тіла. Такі операції, як вправлення вивихів, лікування переломів, розрізування абсцесів, трепанація черепа, ампутація кінцівок, видалення зубів, були звичними у скіфів. Для знеболювання під час проведення хірургічних маніпуляцій застосовували: сп’яніння, опій, мандрагору, уже згадану медовуху з відваром маку тощо. У лікуванні використовували зміїну отруту. Слід зауважити, що скіфські лікарі та їх лікувальні засоби і методи мали певний вплив на грецьких лікарів.

Скіфами було розроблено оригінальні способи муміфікації та бальзамування померлих. Ці процедури були необхідні, оскільки існував ритуал обвезення тіла померлого царя підвладними територіями протягом не менше сорока днів.

Медицина скіфів виробила за час свого розвитку багато раціональних методів лікування, але було в ній також немало лікувальних засобів і заходів, які не мали нічого спільного з наукою. Гіппократ пише про деякі прийоми лікування, що їх застосовували народні цілителі Скіфії: “Коли почнуть хворіти, то розкривають обидві вени за вухами, і коли кров зійде, то внаслідок слабості засинають”. Метод кровопускання, за словами Гіппократа, скіфи застосовували при багатьох захворюваннях.

Отже, у своїй раціональній частині медицина скіфів ішла тим самим шляхом, яким ішла медицина інших народів стародавнього часу. Відомості про медичні знання скіфів є найдавнішими письмовими свідченнями про появу медичних знань на українських землях.

ЛІКУВАННЯ ТА ГІГІЄНА У СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Серед чотирьох названих Геродотом народів, які входили до Великої Скіфії, були і прямі предки слов'ян — племена чорноліської культури (“скіфи-орачі”). Ці племена не дали себе завоювати новим наступникам скіфів — сарматам і стали відомі римлянам під іменем “венеди”.

До прийняття християнства слов'янами їхньою релігією було язичництво, але й після хрещення язичницькі звичаї існували і накладались на нові християнські традиції. Відгомони цього збереглися до наших днів.

Як провідну верховну силу славили Бога сонця, вірили в існування всіляких інших надприродних істот, що нібито живуть у бологах, лісах, на полях, у джерелах, житлах людей. Серед цих надприродних істот були добрі і злі, останні могли вселятися в людину і спричинити різні хвороби.

Мединою та ветеринарною допомогою у венедів, а пізніше в антів, склавинів та їх наступників — східнослов'янських племен займалися переважно волхви, ведуні і кметі. Кметями називали всебічно обдарованих людей, що вміли допомогти і навчити. Ці люди переважно не одружувалися, на їх думку, в одружених відчуття й зв'язок із небесами дещо притуплювався, реакція у відповідальні моменти сповільнювалася, ставала поверховою, холоднокровною, нещирою, недалекоглядною, без відчуття завбачливості та відповідальності перед своїм обов'язком народного місіонера, провідника і рятівника.

Набутий досвід лікування здебільшого передавали із покоління в покоління. Спадкового лікаря називали в народі “ученим лікарем”, його шанували і ретельно виконували його приписи.

Слово “ліки” походить від санскритського “лікі” — потаємний дух чогось. Лікар — від санскритського “лікіті, лікітар” — мудрець, митець, той, що вміло пише, протинає, різьбить. Незнайомих лікарів народ боявся, називаючи їх “врача”, що дослівно означає “приблуда, волоцюга, дурисвіт, заброда”.

Вибір учня на лікаря був особливий. Батьки учня мали бути людьми чесними й порядними, дитина — старанною, кмітливою, здібною, білявою та синьоокою. Уважали, що такі діти здібніші, легше і швидше навчаються, а найголовніше — більш здатні відчувати на відстані.

Різноманітними були лікарські засоби. Вживали мазі з живих рослин, насіння, коренів, цвіту й зародків. Чародійна сила приписувалася “дереву з небес” — яблуні. Ліки виготовляли також із бру-

Розділ 4

нюк, молодого листя, пелюсток квіток, шкірки яблука, із зернят робили олію. Слов'яни застосовували багато раціональних лікарських засобів: сиру печінку тріски — для лікування “курячої сліпоти”, дьоготь — для лікування корости, журавлину, цибулю, часник, хрін — для лікування цинги.

Позитивним оздоровчим чинником було широке використання у народному побуті слов'ян традиційних лазень для миття тіла.

Лікування рослинами вивчали до тонкощів. Іван Огієнко (митрополит Іларіон), вивчивши дохристиянські вірування українського народу, повідомляє, що від трипільських часів і до Русі наші лікарі мали в достатній кількості олію троянди, лілеї, липи, горіха, бука, гірчиці, абрикоса і сливи, а також із насіння дикої груші та яблуні. Грушева олія давала дивний косметичний ефект. Порошки робили не лише з різних частин рослин, й з мінералів і кісток. Тодішнім лікарям були відомі стимуляційні, протизапальні, заспокійливі та знеболювальні трави. Комбінацію останніх застосовували в різних пропорціях (валеріана, блекота, мак, дурман, беладона). Це дозволяло тодішнім лікарям здійснювати оперативні втручання на кінцівках, черевній порожнині і черепі.

МОНАСТИРЬСКА МЕДИЦИНА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У IX ст. формується східнослов'янська держава Київська Русь з центром у Києві. За князювання Володимира Святославовича, а потім його сина Ярослава Мудрого Київська Русь перетворюється у найбільшу за територією та одну з наймогутніших держав у Європі. Вона успішно протистояла набігам кочових орд, що жили в південних степах, й об'єднувала понад 150 слов'янських племен.

У 988 р. у житті Русі сталася подія, яка докорінно змінила все життя східних слов'ян, — прийняття християнства з рук візантійської церкви. Це долучило східних слов'ян до цивілізації Східної Римської імперії, до світу духовних цінностей і наукових уявлень, створених у Східному Середземномор'ї і Малій Азії протягом тисячоріч.

Виникнення сестринської справи в Україні, як і у всій Європі, нерозривно пов'язане з прийняттям та становленням християнства, створенням монастирів, при яких були лікарні, подорожні будинки, що поєднували функції готелю, лікарні та амбулаторії для мандрівників, які прямували до святих місць і потребували медичної допомоги.

Одна з перших згадок про створення стаціонарного лікувального закладу в Київській Русі належить до X ст., коли княгиня Ольга організувала лікарню, де догляд за хворими було доручено жінкам.

Володимир Великий, прийнявши хрещення, будував церкви й лікарні, запровадив десятину для вбогих, сиріт, старих і немічних. Як засвідчують літописи, Володимир звелів розшукувати по місту хворих і доставляти їм додому поживок; те саме робили й інші князі, які будували спеціальні палати при церквах, де “покоїли трудних”, тобто хворих.

Літописець Нестор у своєму знаменитому “Житті Феодосія Печерського” згадує про створення монастирської лікарні в Києві на рубежі третьої та четвертої чверті XI ст. Невдовзі подібні лікарні було створено в Переяславі, Вишгороді та Чернігові, згодом — у Новгороді, Смоленську, Львові. Жоден монастир на Русі не будували без “шпитальних палат”.

Медична допомога в монастирських лікарнях полягала у застосуванні цілющих трав і мазей та організації догляду, який отримували хворі в монастирських общинах у вигляді промивання ран, регулярного харчування, чистого одягу й білизни та доброго заспокійливого слова. Лікування супроводжувалося релігійними обрядами, такими як молебень, помазання єлеєм тощо.

Монастирські лікарні перетворювалися на військові шпиталі під час воєнних дій, на карантинні лікарні — під час епідемій. Никонівський літопис засвідчує, що в XI ст. (1091) митрополит Єфрем поставив у Переяславі будівлю “банну”, влаштував лікарні, де лікарі подавали “всім потребуючим безплатно лікування”. Слава про монастирських лікарів сягала далеко за межі їхніх монастирів, навіть за кордони землі руської: так, наприклад, митрополита Олексія хан запросив в орду, щоб тойвилікував очі його дружині Тайдулі.

Велику роль в історії української медицини відіграв Києво-Печерський монастир, заснований в XI ст. Антонієм і Феодосієм. Уже в XI ст. в монастирі була лікарня, куди приносили й приводили різних хворих — хірургічних, терапевтичних, хворих із психічними і нервовими захворюваннями (знаменита “келія біснுவатих”, яка збереглася донині).

Лікарні будували за монастирськими стінами, у місцях, найменш доступних для обстрілу. Поруч були лазні, городи, цвинтар. Спочатку це були дерев’яні будівлі, а потім стали з’являтися і кам’яні будинки. Лікарні поділяли на “келії”, у кожній з яких могли поміститися від 2 до 5—6 чоловік. Спали хворі на дерев’яних тапчанах з підстилкою з очерету, хвої, моху, соломи, сіна; укривалися “шубами”. Лікарні опалювали звичайно печами, іноді ж із підвальних приміщень через систему внутрішніх труб надходило нагріте повітря. Хворих було прийнято годувати з монастирської кухні так само, як “робочих людей”.

Розділ 4

Монастирськими лікарнями керували спеціальні “доглядачі”, чи “старші над лікарнею”. Роль санітарів виконували “служебники лікарняні” з числа ченців. У монастирському статуті докладно обумовлювалися витрати на утримання хворих, штати і порядок керування лікарнею. Перебування в монастирській лікарні багатих хворих оплачувалося, їм виділяли окремі келії і забезпечували відповідним доглядом і харчуванням. Що ж стосується незаможних, то вони лікувалися безкоштовно або ж, якщо могли, були зобов’язані працювати якийсь час на користь монастиря на ріллі, у візництві чи на промислах, у стайні. Іноді при монастирських лікарнях улаштовували своєрідне амбулаторне приймання хворих, які прибували з навколишніх сіл — хворі одержували “ради” і “обязы” (перев’язування ран і виразок).

З моменту своєї появи на Русі монастирська медицина почала непримиренну боротьбу проти медицини язичницької. У “Статуті про церковні суди” Володимира Великого серед злочинів проти віри, крім волхвування, значиться ще “зелейництво”, тобто використання різних лікувальних засобів язичницької медицини. Волхви і знахарі були оголошені слугами диявола, їх почали переслідувати.

Отже, прийняття християнства явилось поворотним пунктом у формуванні і розвитку медичних знань та організації медичної допомоги у східних слов’ян. Християнство, з одного боку, додало слов’янам культурно-етнічної самобутності й зумовило порівняно високий рівень розвитку природничо-наукових, у тому числі медичних, знань, а з іншого — закрило доступ до античної медичної спадщини. Вплив церкви і візантійської культури позначалися протягом багатьох століть, і без урахування цього впливу неможливо зрозуміти характер розвитку медицини і медичної справи в добу Середньовіччя на українських землях.

ВІДОМІ ЛІКАРІ КНЯЖОЇ ДОБИ

Великою шаною та глибокою повагою користувалися на Русі перші професійні лікарі. В історію української медицини назавжди вписали свої імена Антоній, Даміан, Агапіт, Алімпій, Пимен Посник, подвижники, котрі славилися даром зцілення й лікування хворих. Чимало праведних “лічців” жило в Києві за часів Ярослава Мудрого, при дворі князя Всеволода Ярославича та його сина Володимира Мономаха. Один із них — **Антоній**, засновник Києво-Печерського монастиря, багато років провів в Афонському монастирі, де й засвоїв медичні знання. Антоній — цей “пречудний лікар”, як іменує його монастирська хроніка, особисто доглядав хворих, давав їм

“вкушати” цілюще “зілля”. Служінням ближньому Антоній здобув любов не тільки простого люду, а й князів. Так, вилікувавшись в Антонія, великий князь київський Із’яслав подарував обителі гору над печерами, “ігумен же і братія заклала церков велику і монастир... І відтоді почав зватися Печерський монастир...” — зазначає літопис.

При Феодосії — ігумені Києво-Печерського монастиря (1062—1074) — було заведено такий порядок: усіх хворих, які приходили до монастиря, спочатку дивився настоятель, який направляв їх до одного з ченців-“лічців” залежно від характеру захворювання. Так, **Алімпій** лікував переважно хворих зі шкірними захворюваннями. Свою основну професію іконописця він вдало поєднував з лікуванням, використовуючи як лікарські засоби фарби, якими писав ікони. Рослинні барвники грали важливу роль у лікуванні шкірних хвороб у багатьох народів. Алімпію приписували спроможність виліковувати найрізноманітніші гострі і хронічні шкірні захворювання. Фарбами лікували не тільки шкірні хвороби. Фарбою індиго, сандалом, кубовою фарбою давньоруські лікарі успішно виліковували “вогневиці”, малярію, пропасницю. Жовті і червоні фарби застосовували при гнійних виразках і ранах.

Особливо слід відзначити життя і лікарську практику видатного лікаря **Агапіта**, який, за свідченням Києво-Печерського патерика, мав велику популярність серед усіх верств населення стародавнього Києва. Сердечне, щире ставлення Агапіта до хворих, скромність, безкорисливість (грошей за лікування він не брав) зажили йому слави й поваги народу.

Києво-Печерський патерик описує випадки лікування Агапітом не тільки простих людей, а й бояр, князів та їхніх родин. При цьому Агапіта зображено принциповим ворогом славолубства. У той час захворів Чернігівський князь Володимир Всеволодович Мономах. Князь шле у Київ за Агапітом. Той, дізнавшись про всі симптоми хвороби, вислав йому зілля, бо знав “яким зелием лечится какою недугою”. Випивши ці ліки, князь встав зі смертного одра.

Після одужання Володимир Мономах їде в Київ до Агапіта, щоб віддячити йому за своє зцілення і подарувати один зі своїх маєтків. Почувши про це, Агапіт сховався в печерах у своїй келії. Князь тоді прислав боярина свого у печеру до Агапіта з великими дарами лікарю. Агапіт відмовився їх прийняти і запропонував ці дари роздати жебракам, а їстівне віднести до монастирської лікарні, що і було виконано.

Щодо методів, якими користувався Агапіт (він лікував переважно травами), то в ті часи кожний “лічець” сам виготовляв ліки, був

MEDLIT
медична література

КУПИТИ